

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

УДК 351.746.1(47+57)«1920/1930»(09)

*Роман ПОДКУР**

Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920–1930-х рр.

Досліджуються окремі аспекти реалізації радянської воєнної доктрини на українському прикордонні впродовж 1920–1930-х рр. Акцентується увага на теорії «малої війни», розбудові укріплених районів, депортації з прикордонних регіонів «політично неблагонадійного» населення.

Ключові слова: прикордоння, теорія «малої війни», укріплений район, депортація.

Нинішні події російсько-української війни вкотре акцентували наукову увагу на кордоні не лише як означенні адміністративних меж держави, а й цілому комплексі етнічних, економічних,

* *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

політичних та військових проблем. Попередній аналіз архівних документів та праць дослідників виявив, що значною мірою ці проблеми ґрунтуються на минулій концепції «єдиної радянської держави», «радянської людини», «єдиного народногосподарського комплексу», «єдиної воєнної доктрини радянських республік». Звичайно, що для кремлівських очільників, які бачили існування СРСР в умовах перманентного воєнного протистояння з «капіталістичним оточенням», це було закономірним.

Країни-сусіди СРСР у 1920–1930-х рр. теж не відзначалися «миролюбністю». Так, на початку 1920-х рр. на територію радянської України неодноразово проникали розвідувально-диверсійні загони (за тодішньою термінологією – «політичні бандити») з Польщі та Румунії. Особовий склад їх набирався із числа колишніх вояків Армії УНР, білогвардійців, місцевого населення, невдоволеного діями радянської влади. Одним із мотивів участі в таких рейдах була ненависть до «більшовиків», які позбавили їх Батьківщини, майна, владних повноважень. Це активно використовували уряди суміжних із СРСР та деяких західноєвропейських держав для дестабілізації прикордоння, проведення розвідки тощо¹.

Саме тому одним із головних принципів воєнної доктрини «країни Рад» стала нейтралізація можливих загроз із заходу, сходу та півдня через поєднання оборони й наступу. Кремлівські вожді визначили завдання для Червоної армії: «відбиття

¹ Сборник указаний по борьбе с басмачеством. – Ташкент: РВС Туркестанского фронта, 1924. – 74 с.; Басмачество. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2005. – 477 с.; *Пылев А.И.* Басмачество в Средней Азии: Этнополитический срез (взгляд из XXI века). – Бишкек: Кыргыз.-Рос. славян. ун-т. 2006. – 224 с.; *Бейли Ф.* Миссия в Ташкент. – М.: Языки славянской культуры, 2013. – 384 с.; *Гаспарян А.* Операция «Трест»: Советская разведка против РОВС: 1921–1937 гг. – М.: Вече, 2008. – 448 с.; *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, советской России и Германии: Организационная структура польских спецслужб и их разведывательная и контрразведывательная деятельность в 1918–1939 гг. – М.: Крафт+, 2012. – 272 с.; *Гладких А.А.* Деятельность органов ОГПУ Дальнего Востока (1923–1930 гг.) // Россия и АТР. – 2007. – № 2. – С. 20–30; *Его же.* Террористическая деятельность белоэмигрантских организаций на Дальнем Востоке и борьба с ними органами госбезопасности в 1920-е годы // Вестник Дальневосточного отделения РАН. – 2009. – № 5. – С. 22–30 та ін.

можливої імперіалістичної агресії», бути опорою «світової соціалістичної революції» – «армією робітників усіх країн», «підтримати майбутню соціалістичну революцію в Європі». Прийде шне зіткнення уявлялося їм як комбінація елементів «антиімперіалістичної» та громадянської воєн. Водночас В. Ленін, Й. Сталін, Л. Троцький, М. Фрунзе та інші не виключали можливих повстанських антибільшовицьких рухів, «партизанства». Тому необхідно була «воєнізація цивільного тилу»².

Однак на початку 1920-х рр. економіка радянських республік перебувала в руїні. Зокрема, у базовій галузі УСРР – чорній металургії – працювала лише одна доменна піч (на Петровському заводі в Єнакієвому). Із 10 773 промислових підприємств вважалися діючими лише 4060, переважно дрібні (але й вони працювали з перебоями, постійно відчуваючи нестачу сировини, палива, електроенергії). Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Рятуючись від безробіття й голоду, люди масово перебиралися у села³. Удвічі впало виробництво сільськогосподарської продукції⁴. Голод 1921–1923 рр. остаточно позбавив більшовицьке керівництво ілюзій щодо перспектив «військової економіки».

Проголошена В. Леніним нова економічна політики потребувала значних бюджетних та приватних капіталовкладень. Тому під скорочення в першу чергу потрапили військові видатки. Так, чисельність Червоної армії, що наприкінці громадянської війни нараховувала понад 5,5 млн вояків, було скорочено удесятеро разів – до 561 тис.⁵ Звичайно, що такої кількості військ у межах радянських республік недостатньо навіть для проведення мінімальних оборонних заходів. Тому одним із сегментів військової реформи став перехід на мішану систему комплекту-

² Реформа в Красной армии: Документы и материалы: 1923–1928 гг.: В 2 кн. – М.; СПб: Летний сад, 2006. – Кн.1. – С. 6.

³ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.2. – С. 155.

⁴ История СССР в документах и иллюстрациях (1917–1980). – М., 1981. – С. 89.

⁵ Военная реформа в СССР // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 12. – С. 33.

вання армії. Це забезпечувало можливість відповідної підготовки призовного контингенту і необхідну кількість військових з'єднань. Один з ініціаторів перетворень М. Фрунзе писав:

«Вихід ми знаходимо у поєднанні кадрової армії із міліційною системою. Наявність територіально-міліційних формувань дозволить нам збільшити кількість контингенту, що буде пропущений через нашу армію. [...] Ця система уможлиблює несення військової служби без тривалого відволікання від господарства. Іншого виходу при теперішніх умовах і чисельності наших мирних кадрів у нас немає й бути не може»⁶.

Після ухваленого 8 серпня 1923 р. декрету ЦВК та РНК СРСР «Про організацію територіальних військових частин і проведення військової підготовки трудящих» розпочалося формування нових підрозділів. Станом на 1 квітня 1926 р. у Червоній армії вже нараховувалося 49 стрілецьких дивізій, 3 стрілецьких полки, 2 кавалерійські дивізії, 1 полк бронепоездів, що підпадала під визначення територіальних (загалом 98 081 кадрового та 563 853 особи перемінного складу)⁷.

Але М. Фрунзе розумів, що за відсутності кадрової армії, низького рівня підготовки перемінного складу територіальних дивізій в умовах війни ворог швидко захопить прикордонні райони СРСР:

«Розміри наших територій, можливість відступити на значну відстань, не втрачаючи здатності до продовження боротьби та інше, представляють сприятливий ґрунт для організації маневрів стратегічного характеру, тобто поза полем бою»⁸.

Тому для відбиття наступу технічно краще оснащеного, чисельно переважаючого противника він запропонував зосередитися на інженерному облаштуванні вузлів опору та на «малій війні».

⁶ Фрунзе М.В. Избранные произведения. – М., 1984. – С. 220–221.

⁷ Осмачко С.Г. Военная реформа в СССР (1924–1928 гг.): содержание, значение и исторические уроки. – Ярославль, 1991. – С. 11. Див. також: Жарков В. Реформирование Красной армии в 1920-е гг. // Ярославский педагогический вестник. – 2009. – № 2 (59). – С. 192–212.

⁸ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Красная новь. – 1921. – № 1. – С. 94–106; Его же. Избранные произведения. – М., 1977. – С. 43.

Зважаючи на досвід Першої світової й технічне оснащення європейських армій, М. Фрунзе розумів, що масштабні інженерні споруди на лінії фронту перестали відігравати стратегічну роль. Він означив їх допоміжну роль у військових операціях:

«Використання місцевості, широке застосування до неї [інженерних укріплень] та її штучне посилення, створення штучних тимчасових рубежів, що забезпечують виконання загального марш-маневру, – ось область докладання зусиль і засобів цього порядку»⁹.

Інженерне зміцнення західного та південно-західного прикордоння СРСР було вимушеним кроком. Після підписання Брестського миру основні фортифікаційні споруди на західному кордоні колишньої Російської імперії залишилися у державах-сусідах – Польщі, країнах Балтії, Фінляндії, а сам кордон наблизився до деяких економічних і політичних центрів СРСР (Ленінград, Одеса, Мінськ). Тому військове відомство розробило програму будівництва фортифікаційних споруд на прикордонні. Нові укріплені райони у прикордонних регіонах СРСР, зокрема в Україні, повинні були стати опорою Червоної армії у стримуванні противника. Німецькі та західні пропагандисти від 1936 р. почали називати ці укріплені райони «лінією Сталіна»¹⁰. Дослідники виділяють три етапи фортифікаційного будівництва. На першому (1929–1936 рр.) та другому (1936–1939 рр.) укріплені райони зводилися вздовж «старого кордону», а на третьому (1939–1941 рр.) етапі – на новоприєднаних землях Західної України та Західної Білорусії¹¹.

Укріплений район – це лінія фортифікаційних споруд довжиною 80–120 км по фронту з глибиною оборони 1–3, 2–4 км. Оборонні вузли представляли собою батальйонні позиції, розташовані на відстані 5–8 км одна від одної. Проміжки між ними займали польові укріплення (лінії траншей). Дислокація вузлів

⁹ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия. – С. 103–104.

¹⁰ Коваль М.В. Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР // Наукові записки Вінницького держ. пед. ін-ту ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2014. – Вип. 22: Серія «Історія». – С. 82.

¹¹ Там само.

оборони дозволяла вести перехресний і фланговий вогонь. Склалися вони з бетонних одно- та двоповерхових фортспоруд (окремі з них з'єднувалися підземними забетонованими ходами-потернами) й дерево-земляних вогневих точок. Окрім вогневих рубежів, будувалися підземні склади продовольства, боєприпасів, казарми, санітарні приміщення тощо. Основним озброєнням були кулемети, а також 45- та 76-мм гармати, що встановлювалися на спеціальних казематних лафетах¹². Однак їх виробництво відставало від темпів будівництва укріплень, тому частина фортспоруд залишалася без зброї.

Упродовж 1928–1937 рр. було облаштовано 13 укріплених районів, із них на території України – Київський, Коростенський, Летичівський, Могилів-Подільський-Ямпільський, Рибницький, Тираспольський, Новоград-Волинський. У 1938–1939 рр. на старому державному кордоні СРСР розпочалося будівництво ще 8 укріпрайонів. Зокрема, Остропільський прикрив проміжок між Летичівським і Новоград-Волинським УРами, а Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський та Дідовицький вузол оборони Новоград-Волинського укріпленого району утворили новий оборонний рубіж¹³.

У зв'язку з перенесенням лінії державного кордону будівництво (окрім Кам'янець-Подільського УР) законсервували. Боєприпаси, озброєння, спеціальне обладнання або здавалося на склади, або відправлялося для обладнання УРів на новому кордоні. Будівельні та інженерні підрозділи теж перекидалися для розгортання нових прикордонних укріпрайонів. Зміна кордону спричинила також деяку реорганізацію в підпорядкуванні

¹² Див. докл.: *Хорьков А.Т.* Укрепленные районы на западных границах СССР // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 12. – С. 47–54; *Коваль М.В.* Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни: Міфи і реалії. – Хмельницький, 2005. – Ч. 1. – 516 с.; *Кузяк А.Г.* Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины: 1928–1936 гг. // Крепость Россия: Ист.-фортиф. сб. – Владивосток: Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6–75 та ін.

¹³ *Коваль М.В.* Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР. – С. 84.

«старих» УРів. У 1940–1941 рр. частина батальйонів укріплених районів увійшла до складу дивізій. «Зникнення» деяких УРів як самостійних військових одиниць породило серед дослідників думку щодо їх розформування. Самостійними військовими одиницями в УРСР залишилися управління Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського-Ямпільського та придністровських укріплених районів. Але Генеральний штаб на початку 1941 р. наказав сформувати кулеметні батальйони для УРів. Уже на 1 червня 1941 р. у 13 УРах на старому кордоні розташовувалися 25 кулеметних батальйонів загальною чисельністю 17 080 осіб¹⁴.

Прикордонні бої червня 1941 р. підтвердили найгірші прогнози щодо вже побудованих УРів. Хоча дивізії встигли зайняти укріплення, однак брак зброї, розгубленість радянського командування, уміле маневрування німецьких танкових і механізованих частин зумовили швидке просування вермахту на інших напрямках. Особовий склад укріпрайонів або здавався в полон, або гине у боях, або, за можливості підірвавши споруди та знищивши озброєння, виходив з оточення¹⁵.

У боях проявилися численні прорахунки як вищого командування Червоної армії, так і допущені при будівництві й інженерному забезпеченні укріплених районів. Так, командуючий Київським особливим військовим округом, згодом начальник Генерального штабу Г. Жуков неодноразово наголошував на побудові УРів безпосередньо на українському прикордонні¹⁶. У своїх спогадах він цитував директиву Генштабу Червоної армії від 8 квітня 1941 р. про консервацію до особливого розпоряд-

¹⁴ Коваль М.В. Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР. – С. 85.

¹⁵ Ленский А.Г. Сухопутные силы РККА в предвоенные годы: Справочник. – СПб: Б&К, 2000. – С. 43–47; Данилов І.В. Шепетівський укріпрайон в системі південного оборонного комплексу СРСР // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: Матер. регіон. наук.-краєзн. конф. – Хмельницький; Шепетівка: Поділля, 1995. – С. 188–191; Данилов І.В. Могилів-Ямпільський укріплений район // Первая Могилёв-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.). – Могилёв-Подольский, 1996. – С. 85–88 ті ін.

¹⁶ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1969. – С. 194.

ження Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Остропільського укріпрайонів. Командування КОВО зобов'язали сформувати кадри управління УРів, підготувати ділянки для побудови дерево-земляних та бетонних вогневих точок силами інженерних військ упродовж 10 днів після початку війни. Водночас у наступній директиві Генштабу від 19 квітня вимагалось максимально посилити темпи монтування бронедверей, озброєння, за можливості «кулемети та гармати встановлювати на польових станках»¹⁷. Цитування цих документів наприкінці 1960 – у 1970-х рр. повинно було переконати громадськість у посиленій підготовці до оборони країни.

Військове керівництво СРСР сподівалося, що укріплені райони на вірогідних напрямках наступу противника стануть основою для його стримування та наступного контрудару. Але реальний розвиток подій у червні 1941 р. засвідчив про серйозні прорахунки та відсутність стратегічного мислення при плануванні прикордонної кампанії. По-перше, кремлівські очільники, розглядаючи програму побудови укріплених районів, не могли через політичні мотиви допустити тимчасовий відхід підрозділів Червоної армії із прикордоння на відстань понад 200 км. Як уже зазначалося, у потенційній зоні окупації залишалися чимало економічних та політичних центрів. Й. Сталін і його оточення цілком справедливо вважали, що масштабний відступ спричинить зневіру населення у спроможності лідерів СРСР організувати опір агресії. По-друге, Й. Сталін був упевнений, що основні воєнні дії розгорнуться саме на прикордонних територіях. Тому укріплені райони було максимально наближено до лінії держкордону. Так, Коростенський УР на своєму північному фланзі проходив усього лише в 1 км від кордону та в 96 км – на південному фланзі, а Новоград-Волинський УР – на відстані 24–80 км¹⁸. Це було характерним і для Тираспольського, Рибницького, Могилів-Подільського-Ямпільського укріпрайонів.

¹⁷ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – С. 221–223.

¹⁸ Веремеев Ю. Линия Сталина и подготовка партизанской войны [Електронний ресурс]: <http://army.armor.kiev.ua/hist/linia-stalina-ukr.php>

Командири також вказували на недостатню забезпеченість флангів і тилу від обходів противника, що за маневреної війни знижувало оперативну цінність укріплень; відсутність далекобійних гармат для боротьби з штурмовою й облоговою артилерією ворога – із 3196 збудованих довготривалих вогневих споруд тільки 409 призначалися для розміщення казематної артилерії; споруди були в основному фронтального типу¹⁹.

Таким чином, зважаючи на маневрений характер війни, нові тактичні рішення вермахту, прорахунки політичного керівництва СРСР укріплені райони не змогли відіграти стратегічну роль у відбитті наступу. Певні очікування виправдав лише Київський укріпрайон, що став основою оборонної операції в липні–вересні 1941 р.²⁰

Паралельно М. Фрунзе пропонував для нейтралізації наступу переважаючих сил противника задіяти у прикордонних регіонах можливість так званої «малої» (партизанської) війни:

«Якщо держава приділить цій справі доволі серйозну увагу, якщо підготовка цієї “малої війни” проходитиме систематично і плано-мірно, то можна створити для армії противника таку обстановку, за якої, незважаючи на всі свої технічні переваги, вона виявиться безсилою перед порівняно погано озброєним, але ініціативним, сміливим і рішучим супротивником»²¹.

Такий висновок він зробив після аналізу бойових дій партизанів у Сибіру й на Далекому Сході, боротьби в «козацьких областях», із «басмацтвом» у Туркестані, «махновщиною» та «політичним бандитизмом» в Україні. Тому М. Фрунзе вважав одним із завдань Штабу Червоної армії узагальнення досвіду повстанської та партизанської війни, використання ідеї «малої війни» у «наших майбутніх війнах із технічно краще оснащеним ворогом»²².

¹⁹ Коваль М.В. Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР. – С. 84.

²⁰ Павлик В.С. Киевский укрепрайон: Документы, факты, свидетельства. – К., 2005. – 98 с.

²¹ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия. – С. 103–104.

²² Там же. – С. 105.

Невдовзі було напрацьовано заходи щодо підготовки до «малої війни». Це, зокрема, створення законспірованої мережі диверсійних груп і диверсантів-одинаків у містах, на залізниці західніше від майбутніх укріплених районів; підготовка маневрених партизанських груп, здатних діяти в тому числі на незнайомій місцевості; виготовлення та вдосконалення спеціальної зброї й мінно-підричних засобів для диверсантів і партизанів; забезпечення останніх радіозв'язком та створення мережі радіоцентрів далекої дії; проведення попередньої підготовки для влаштування загороджень на дорогах, знищення мостів тощо. Ці заходи було орієнтовано саме на прикордонні регіони України та Білорусії, а їх здійснення покладалося на органи державної безпеки та відповідні управління (у тому числі розвідувальне, згодом 4-те) Штабу РСЧА. Уже 1923–1925 рр. на підставі вказівок командуючого військами України та Криму М. Фрунзе під час польового навчання підрозділи Українського військового округу тренувалися у проведенні диверсійних, партизанських дій у тилу ворога.

Паралельно розроблялися та втілювалися у життя плани зниження темпів наступу агресора через влаштування інженерних і мінно-вибухових загороджень. Так, у вересні 1925 р. командир 7-ї роти 4-го Червонопрапорного Коростенського залізничного полку І. Старинов (згодом один з ініціаторів створення у СРСР військ спеціального призначення) був відряджений у розпорядження дорожньо-транспортного відділу ОДПУ СРСР Південно-Західної залізниці як «фахівець з улаштування загороджень для забезпечення відходу військ на випадок агресії». Роботи проводилися на підставі вказівок командуючого військами Українського військового округу і завершилися впродовж 1929 р. Станом на 1 січня 1930 р. у прикордонній смузі було підготовлено, крім підричних команд зі складу двох залізничних полків, прикордонних військ, воєнізованої охорони залізниці, понад 60 підричних підрозділів загальною кількістю 1400 осіб. Для забезпечення швидкого мінування створювалися спеціальні склади готових до використання мін, було перевірено й відремонтовано 120 мінних труб і камер на об'єктах. Ефективність діяльності підричних команд та швидкість мінування

у прикордонних районах (Південно-Західна залізниця) перевірялися під час польових навчань 1929–1930 рр.²³

Для підготовки особового й командного складу диверсійних і партизанських груп було створено законспіровані спеціальні школи – три у Києві, по одній у Харкові та Куп'янську (тут також розміщувалася тренувальна база, аеродром), в Одесі діяв філіал однієї із київських шкіл. Практичні питання діяльності шкіл, використання їхніх випускників вирішував безпосередньо командуючий Українського (із 1935 р. Київського) військового округу І. Якір.

Згодом у довідках про агентів НКВС УРСР було виявлено відповідні записи про закінчення диверсійних шкіл наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. Так, у довідці від 25 грудня 1942 р. на оперативне джерело «Нікітін» указувалося, що він успішно закінчив школу керівників партизанського руху при ДПУ УСРР і був призначений командиром загону у прикордонному Шепетівському районі²⁴.

Паралельно у прикордонних регіонах, згідно із затвердженням Штабом РСЧА планом, проводилося облаштування секретних складів із тисячами гвинтівок, сотнями кулеметів, десятками тон боєприпасів і вибухівки. Найбільші бази матеріально-технічного забезпечення диверсантів закладалися у прикордонні – Бессарабії, районах Олевська, Коростеня, Овруча, Славути та ін.²⁵, у передпіллі укріпрайонів. Але останні будувалися, як уже зазначалося, у безпосередній близькості від кордону. Така дислокація позбавляла маневру диверсійні й партизанські загоны, котрі, згідно з теорією малої війни, повинні були діяти в тилу противника.

Одна із київських шкіл розташовувалася на вул. Саксаганського, 120. Це була двоповерхова будівля із чотирма спальними кімнатами, їдальнею, класами та кабінетами. Тут навчалися 16 курсантів, більшість із них мали досвід партизанської війни в

²³ *Старинов И.Г.* Подрывник на коммуникациях агрессора // Вопросы истории. – 1988. – № 7. – С. 100–101.

²⁴ *Попов А.* НКВД и партизанское движение. – М.: ОЛМА-Пресс, 2003. – С. 25.

²⁵ Там же. – С. 36.

1918–1920 рр. Їх тренували на посади командирів, заступників командирів диверсійних груп.

Серед курсантів шкіл було також чимало дівчат, які проходили диверсійну підготовку нарівні з чоловіками. 500 випускників українських, білоруських, ленінградської диверсійних шкіл брали участь у маневрах Ленінградського військового округу восени 1932 р., відпрацьовуючи дії в тилу ворога²⁶. Одну з диверсійних груп тоді очолював майбутній Герой Радянського Союзу, командир розвідувально-диверсійного загону НКВС СРСР, котрий діяв у 1942–1943 рр. на Київщині й Західному Поділлі, М. Прокопюк²⁷. Загалом в Українському військовому окрузі було підготовлено 3 тис. диверсантів, у тому числі 1400 підричників²⁸.

У 1930 р. на тлі проведення суцільної колективізації сільсько-го господарства виникла велика кадрова проблема. Колишні партизани впродовж 1920-х рр., отримавши земельні наділи, стали середняками. Здебільшого вони не бажали записуватися в колгоспи й підпадали під розкуркулення та виселення з місць постійного проживання. Їх навчання та подальшу діяльність було глибоко законспіровано, вони не мали права розголошувати таємницю. І. Старинов згадував, що чимало майбутніх диверсантів та їхніх сімей удавалося визволити вже з ешелонів, що везли їх в «північні краї». Тому було вирішено випускників диверсійних шкіл перевести на роботу на цукрові заводи, механічні майстерні, машинно-тракторні станції²⁹.

У 1936 р. почалося згортання диверсійно-партизанського напрямку у воєнній доктрині СРСР та відхід від теорії малої війни. Формування кадрових дивізій та відмова від міліційно-територіального принципу, технічне переозброєння сприяли впевненості кремлівських вождів у «непереможності» Червоної армії.

²⁶ *Старинов И.Г.* Подричник на коммуникациях агрессора. – С. 102–103.

²⁷ *Боярский В.* Партизаны и армия: История утерянных возможностей. – Минск; М.: Харвест АСТ, 2001. – С. 58–59.

²⁸ *Степаков В.* Спецназ России. – СПб: Нева; М.: ОЛМА-Пресс, 2002. – С. 66.

²⁹ *Старинов И.Г.* Мины ждут своего часа. – М.: Воениздат, 1964. – С. 34–35.

Нарком оборони СРСР К. Ворошилов 16 вересня 1936 р. на мітингу в Києві заявив:

«Якщо ворог нападе на радянську Україну, на радянську Білорусію чи іншу частину Союзу, ми не тільки не пустимо ворога в межі нашої Батьківщини, але будемо його бити на тій території, звідки він прийшов»³⁰.

Створення партизанських та диверсійних загонів, закладання конспіративних баз зі зброєю та вибухівкою було використано як доказ існування «військово-фашистської змови у Червоній армії» в 1936–1937 рр. Підготовлені диверсанти та партизани зазнали арештів. Їх разом з інструкторами звинувачували «у зневірі у силах соціалістичної держави», «підготовці до ворожої діяльності в тилу Червоної армії». Тоді було арештовано заступника наркома оборони СРСР маршала М. Тухачевського, командуючих Київським (І. Якір) та Білоруським (І. Уборевич) військовими округами, заступника командуючого Ленінградського військового округу В. Примакова та ін.³¹ І. Старинов згадував, що після повернення з Іспанії восени 1937 р. його допитав співробітник держбезпеки про підготовку диверсантів, закладання баз зброї й вибухівки наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у прикордонній смузі УРСР. Після допиту він зрозумів, що вся створена раніше диверсійно-партизанська система зруйнована, бази зброї й вибухівки, законспіровані загони ліквідовано, партизанів заарештовано та засуджено. У розмові з К. Ворошиловим І. Старинов акцентував увагу, що заходи з підготовки диверсантів і баз було санкціоновано ЦК ВКП(б) й виконувалися відповідно до вказівок самого наркома оборони. Тоді І. Старинова врятувало заступництво К. Ворошилова, який у телефонній розмові з М. Єжовим переконав остатнього в невинуватості Іллі Григоровича. Натомість нарком оборони чітко висловився, що:

³⁰ Ворошилов К.Е. Речь на митинге в Киеве 16 сент. 1936 г. // *Его же*. Статті и речи. – М., 1937. – С. 656.

³¹ Кантор Ю.З. Война и мир Михаила Тухачевского. – М.: ИД «Огонёк»; «Время», 2005. – 576 с.; Минаков С. Сталин и его маршал. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 640 с.

«Якір і Берзін (у 1924–1935 рр. – начальник 4-го [розвідувального] управління Штабу РСЧА) готували банди й робили для них закладки зброї».

Він запевнив М. Єжова, що І. Старинов виконував наказ і не міг знати про «антирадянські плани» «змовників»³². З обставин розмови цілком зрозуміло, що нищення одного з сегментів «малої війни» у прикордонні відбулося на тлі встановлення жорсткого контролю Й. Сталіна над армійським командуванням.

Одним із напрямів «малої війни» було розгортання партизанських дій на прикордонних територіях держав-сусідів, зокрема Румунії та Польщі. Таким чином більшовицькі керівники намагалися підтримувати «вогнище світової революції», подавати приклад «революційної війни за визволення пригноблених», відволікати зусилля суміжних держав на придушення інспірованих повстань та бунтів селян прикордонних із СРСР територій. Хрестоматійним прикладом дестабілізації ситуації в Румунії стало Татарбунарське повстання 15–18 вересня 1924 р. в Південній Бессарабії. Його перебіг, склад учасників, зовнішньо- та внутрішньополітичні причини детально описано³³. Однак, у даному контексті, ми бачимо типовий приклад діяльності так званої «активної розвідки» ОДПУ СРСР та розвідників Штабу РСЧА.

Співробітники іноземного відділу ОДПУ СРСР та військової розвідки активно підтримували діяльність бойових загонів комуністичних організацій у Галичині, територію якої було розподілено на 4 «військових округи» (9 районів): Львівський (Золочівський, Рава-Руський, Рогатинський), Тернопільський (Тернопільський, Чортківський), Станіславський (Станіславський, Коломийський), Перемишльський (Перемишльський та Дрогобицький). Керівництво здійснювала «трійка» та два інструктори. У кожному окрузі й районі був свій керівник-органі-

³² Старинов И.Г. Мины ждут своего часа. – С. 157–158.

³³ Борьба трудящихся Бессарабии за своё освобождение и воссоединение с советской Родиной (1918–1940 гг.). – Кишинёв, 1970. – 76 с.; Грама Д.К., Мартынич Е.Г. Процесс над участниками Татарбунарского восстания. – Кишинёв: Картя Молдовеняскэ, 1988. – 168 с. та ін.

затор. Бюджет галицької військової організації складав 1,3 тис. доларів на місяць. Волинь поділили на 2 округи та 10 повітових організацій. Бюджет становив 1 тис. доларів³⁴.

Постійні диверсійні акти, напади на поліцейські ділянки для звільнення заарештованих спричиняли відповідну реакцію польських армії та спецслужб. Одна з таких операцій могла стати міжнародним скандалом і призвести до різкого погіршення стосунків із Польщею. 5 січня 1925 р. начальник прикордонної охорони ДПУ УСРР М. Бистрих повідомив про напад загону польських військ у складі 40 піхотинців і 3 кіннотників на управління 2-ї комендатури Ямпільського (тепер Хмельницька область) прикордонного загону та заставу № 5 у районі с. Сивки, що за 7 км від Ямполья. Поляки обстріляли прикордонників, поранивши начальника застави Діккермана. Одного з нападників було вбито, але його тіло вони змогли забрати. Загін успішно перейшов польсько-радянський кордон і розчинився на території СРСР³⁵. Голова ОДПУ СРСР Ф. Держинський був стурбований нападом поляків і того ж дня написав Г. Ягоді:

«Треба із розслідуванням виїхати на місце. Треба з'ясувати мотиви та причину таких дій поляків. Питання дуже серйозне»³⁶.

Навіть первинний аналіз повідомлення засвідчив про серйозну військову та диверсійну підготовку нападників. Так, при прориві через позиції прикордонників вони використали понад 30 гранат, що дало можливість практично безперешкодно перейти на територію СРСР. Це – один із методів саме диверсійних груп. Зважаючи на отримані докази нападу підрозділу регулярної польської армії, 8 січня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) створило «трійку» у складі О. Шліхтера, В. Балицького та представника наркомату закордонних справ СРСР. Їй доручили розібратися в «обставинах боєзйткнення в 7 км від Ямполья Во-

³⁴ Колпакиди А.И., Прохоров Д.П. Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки. – М.: ОЛМА-Пресс, 2000. – Кн. 2. – С. 123–124.

³⁵ Пограничные войска СССР 1918–1928: Сб. док. и мат. – М.: Наука, 1973. – С. 515–516.

³⁶ Ф. Э. Держинский – председатель ВЧК-ГПУ: 1917–1926 / Сост. А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – М.: МФД «Демократия», 2007. – С. 579.

линської губернії». Наркомату закордонних справ доручалося викликати представника посольства Польщі й «вказати на готовність нашої сторони владнати інцидент мирним шляхом»³⁷. Така поблажливість більшовицьких очільників була вимушеною. По-перше, СРСР не мав можливості розпочинати в 1925 р. війну з Польщею; по-друге, члени політбюро вже знали, що загін належав розвідувальному управлінню Штабу Червоної армії...

На засіданні 27 січня 1925 р. члени політбюро ухвалили ще одну постанову – «Про напад на Ямпіль». Вони доручили наркомату закордонних справ підготувати «ноту про напад на СРСР регулярних частин польської армії», але цей документ не повинен був загострити радянсько-польські відносини. Також було створено комісію у складі В. Куйбишева (голова), Ф. Дзержинського, Й. Уншліхта, М. Фрунзе (із заміною К. Ворошиловим), Г. Чичеріна для аналізу діяльності і форм роботи розвідувального управління за кордоном³⁸. Того ж дня Ф. Дзержинський наказав Г. Ягоді підготувати запит до прикордонної охорони, начальників особливих відділів ОДПУ СРСР про діяльність «банд (наших)» і роботу розвідувального управління³⁹. Також він написав листа до голови ДПУ УСРР В. Балицького з проханням зібрати всю інформацію про диверсантів Розвідупра, їх чисельність, озброєння, підпорядкування в Києві, Харкові, Москві, взаємовідносини фахівців-розвідників із прикордонниками та чекістами, методи переходу через кордон. В. Балицькому пропонувалося висловити своє ставлення до діяльності «банд» і Розвідупру, необхідності їх ліквідації, можливості виступу проти радянської влади, перспективи їхньої закордонної роботи тощо⁴⁰.

У результаті роботи комісії В. Куйбишева стало відомо, що, починаючи з 1921 р., розвідувальне управління надсилало на суміжні території Польщі добре підготовлені й озброєні диверсійні групи. Їх метою була провокація антидержавних виступів.

³⁷ Российский государственный архив социально-политической истории (далі –РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 484, л. 1.

³⁸ Там же, д. 486, л. 1.

³⁹ Там же, ф. 76, оп. 3, д. 165, л. 15.

⁴⁰ Там же, д. 247, л. 7.

Спільно з представниками місцевого населення, що були невдоволені польською владою, вони здійснювали акти терору проти поліцейських, службовців адміністрації, грабували банки, нападали на поїзди, невеликі тюрми тощо.

25 лютого 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) затвердило пропозиції комісії В. Куйбишева. Члени комісії визнали, що активна розвідка (диверсійні, військово-підривні групи) були «необхідним доповненням наших військових заходів». Зі встановленням дипломатичних стосунків із країнами-сусідами пропонувалося згорнути їх діяльність. Однак слабкість керівництва місцевих партійних осередків стихійним селянським рухом, представниками якого комплектувалися ці групи, «не дозволяли організаційно керувати цими групами, вони не виконували надіслані директиви». Тому пропонувалося ліквідувати диверсійні та партизанські групи за межами СРСР і, зокрема, у Польщі. Наголошувалося, що у суміжних державах не повинно залишитися активних бойових груп, діяльність яких санкціонувалася політбюро. Уся бойова й повстанська робота повинна бути передана осередкам компартії тієї країни, де вони діяли. Замість активної розвідки у сусідніх державах пропонувалося створити

«суворо законспіровані пункти для вивчення військових об'єктів, встановлення зв'язку із потрібними людьми, заготівлі матеріалів і т. д., тобто для підготовки до деструктивної роботи під час війни в тилу противника».

Ці розвідувально-диверсійні пункти не пов'язувалися з партією, а члени груп не повинні бути партійцями. Загалом ішлося про створення у суміжних державах розгалуженої розвідувально-диверсійної мережі.

Також комісія В. Куйбишева пропонувала очистити прикордоння СРСР від активних партизанів, що переходили кордон і займалися диверсійними актами й терором у сусідніх державах. Пропонувалося,

«не озлобляючи їх і залишаючи на обліку для використання під час війни, евакуювати у внутрішні округи».

Політбюро навіть ухвалило рішення виділити необхідні кошти для виводу груп, вирішення матеріальних проблем бойови-

ків. Відповідальність за перехід кордону тепер повністю покладалася на ОДПУ СРСР.

Цікаво, що у пропозиціях комісії В. Куйбишева вказувалося, що в окремих випадках політбюро залишало за собою право відновити діяльність партизанських і диверсійних груп, зокрема в Бессарабії⁴¹. Хоча політичне керівництво СРСР санкціонувало виведення диверсантів із Польщі, Румунії та інших країн Центрально-Східної Європи, однак на далекосхідному (Китай) та південному (Афганістан) напрямках упродовж 1920–1930-х рр. діяльність груп «активної розвідки» лише посилювалася.

Обговорюючи результати роботи диверсійних груп на територіях сусідніх держав, Й. Сталін та його оточення усвідомлювали можливість розвитку повстанства та диверсійної роботи в українському прикордонні, адже національний повстанський рух 1920-х рр. став яскравим прикладом військової спроможності селянства України. Наявність у прикордонних районах чималих контингентів населення, що мали родичів у суміжних державах, компактне проживання національних меншин – представників титульної нації держав-сусідів, антирадянські настрої вагомої частини населення зумовило ставлення вищого партійно-радянського керівництва СРСР до України як до «петлюрівської» та «повстанської» території. У широко цитованому дослідниками листі Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 вересня 1932 р. керівник ВКП(б) писав:

«Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває немало гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше – це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек»⁴².

⁴¹ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 2, л. 78–81.

⁴² Васильєв В. Ціна голодного хліба // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – С. 30–31.

Вихід Й. Сталін та його оточення бачили в комплексі заходів, які, на їхню думку, могли економічно розбудувати в першу чергу сільське господарство прикордонної смуги, таким чином посиливши її боєздатність. У цьому комплексі заходів значним фактором була репресивна складова, зокрема масові депортації «політично неблагонадійного» населення. Із прикордонних районів узимку – навесні 1935 р. населення депортувалося у два етапи. Перший: 1–9 лютого 1935 р., коли на спецпоселення Біломорсько-Балтійського каналу було вивезено 2 тис. сімей (8678 осіб) «куркулів та антирадянського елементу» (615 німецьких, 681 польська, 589 українських, 115 чеських, молдавських, болгарських, єврейських родин)⁴³. На другому етапі виселення проходило у внутрішні області радянської України (Харківську та Дніпропетровську). Уже 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило виселити з прикордонної смуги двадцяти двох районів Вінницької та Київської областей «політично неблагонадійних осіб» і натомість вселити із внутрішніх районів УСРР – 4 тис. «кращих колгоспників». Загалом упродовж 20 лютого – 10 березня 1935 р. з подільського прикордоння було виселено 2864 господарства (із загальної кількості 8342 виселених господарства), 12 828 осіб (із загальної кількості 38 996 осіб). Підкреслимо, що чекісти ретельно готували списки виселених. Основними критеріями були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Так, із загальної кількості виселених 8342 господарств 3434 були українцями, 2866 – поляками, 1903 – німцями. За соціальним складом: «куркульських» – 1155, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53 сім'ї. На вільні поселення на Поділлі в'їхало 1016 господарств (4217 осіб) із Чернігівської та Київської областей⁴⁴.

⁴³ Сталинские депортации: 1928–1953 / Сост.: Н. Поболь, П. Полян. – М.: МФД «Материк», 2005. – С. 50.

⁴⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6618, арк. 1–8. Див. також: *Подкур Р.Ю.* Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 р. в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 127–149.*

У масовій операції з адміністративного виселення слід відзначити декілька моментів. *По-перше*, головним підґрунтям цієї акції стала політична та соціальна належність. Про це свідчить хоча б кількість виселених в обох хвилях українців. У першій були відкриті противники більшовизму, які неодноразово в різних формах висловлювали своє ставлення до економічних експериментів керівників СРСР. До другої хвилі виселених увійшли так звані пасивні та потенційні «противники радянської влади». Тому, вірогідно, їх переселили у внутрішні області України. Співробітники органів державної безпеки, а з їхньої подачі й вище партійно-радянське керівництво СРСР, інтерпретували наявність на прикордонні населення, тотожного за національністю з прилеглою державою, як середовище діяльності спецслужб сусідів.

По-друге, кидається у вічі диспропорція кількості виселених (38 996) та вселених (16 431 особа). Тут вирішувалося дві суттєвих проблеми – зменшувалося навантаження населення на гектар землі, що було важливо для малоземельного Поділля, а паралельно розпочалося грандіозне військове будівництво вже згадуваних вище укріплених районів, котре потребувало значного «життєвого простору» та відповідного забезпечення секретності.

По-третє, із прикордонної смуги «вилучалися» реальні та потенційні (на думку комуністичних очільників) «противники радянської влади», які могли дискредитувати соціально-економічні експерименти більшовицького режиму, надавати посильну допомогу «диверсантам та розвідникам» із-за кордону, а в період воєнних дій активно допомагати агресору. Так, за інформацією секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР від 20 липня 1932 р., за неповними даними, з прикордонних районів УСРР до суміжних держав (Польщі та Румунії) тільки у січні-травні 1932 р. нелегально перейшло 745 громадян, затримано при спробі переходу 1130 осіб. Емігранти підрадянської України розповідали про реалії проведення суцільної колективізації, наростання масового голоду. Також співробітники цього союзного відомства акцентували увагу на розкритті у січні-липні 1932 р. «по лінії національної контрреволюції» 35 організацій

та груп загальною кількістю 562 особи⁴⁵. Наскільки реальна була «контрреволюційна діяльність» цих «розкритих» груп свідчать списки реабілітованих громадян, які оприлюднюються у відповідних книгах науково-документальної серії «Реабілітовані історією» у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Рівненській, Хмельницькій областях.

По-четверте, прикордонна смуга заселялася «політично благонадійними» колгоспниками. Здебільшого це були сільські активісти, комуністи, комсомольці, прихильники радянської влади, демобілізовані червоноармійці та їхні сім'ї. Вони мали стати опорою в розбудові колгоспів і, водночас, посилити оборонні можливості прикордонної смуги. Паралельно в першочерговому порядку прикордонним колгоспам, машинно-тракторним станціям надавалося суттєве матеріально-технічне, продовольче, фінансове забезпечення. Лідери СРСР сподівалися, що комплексні заходи поліпшать політико-економічну ситуацію у прикордонних колгоспах, селах і містечках.

Восени 1935 р. почалася цілеспрямована депортація польського населення з прикордонних районів Поділля та Київщини. Спочатку з санкції ЦК КП(б)У до Харківської, Донецької і Дніпропетровської областей було вислано 1500 польських сімей, а у травні та вересні 1936 р. – 15 тис. польських і німецьких господарств не зі своєї волі вирушили до Казахстану⁴⁶. Причини такої акції зазначив у листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський. «Політична неблагонадійність» польського населення полягала в підозрах щодо «шпигунства», участі в контрабандних оборудках, наявності родичів за кордоном, «належності до релігійного активу»⁴⁷. Націо-

⁴⁵ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Док. и мат.: В 5 т. – М.: РОССПЭН, 2001. – Т.3. – С. 421; *Ганжа О.І.* Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 209.

⁴⁶ Сталинские депортации: 1928–1953. – С. 53–56.

⁴⁷ *Калитко С.Л.* Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. пр. за матер. міжнар. наук. конф. (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 341.

нальну спрямованість цих акцій також підтвердив нарком НКВС СРСР Г. Ягода в листі до голови РНК В. Молотова. Оцінюючи депортації в лютому–березні 1935 р., він писав:

«Проведені переселення значною мірою очистили прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Унаслідок того, що у час весняного переселення 1935 р. контингент переселенців із прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, у ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишилися значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких у прикордонних районах, із точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним»⁴⁸.

Наростання антипольських настроїв серед вищого партійно-радянського керівництва СРСР початку 1930-х рр. проявлялося не лише в депортації. Так, постанова ЦК КП(б)У від 4 квітня 1935 р. «Про реорганізацію німецьких і польських шкіл у прикордонних районах» розпочала чергову кампанію ліквідації національної освіти. У документі зазначалося:

«У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважною більшістю українського населення, яке розмовляє українською мовою, особливо в районах [...] Проскурівському, Волочиському, Городоцькому, Сатанівському Вінницької області, [...] комісії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова доручено розробити конкретні заходи»⁴⁹.

Однак на територіях компактного проживання національних меншин налічувалося сотні тисяч громадян. «Вилучивши» невелику, політично активну частину, лідери СРСР та місцеві партійно-радянські працівники намагалися згорнути національно-культурний розвиток нацменшин. Так, окружні парткоми спільно з органами виконавчої влади продовжували ухвалювати рішення про ліквідацію польських шкіл. Бюро Проскурівського окружного КП(б)У 16 серпня 1935 р. в постанові

⁴⁸ Сталинские депортации: 1928–1953. – С. 54.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 384, арк. 4; оп. 16, спр. 12, арк. 278.

«Про мережу польських шкіл» доручило відділам окрпарткому, партійній групі окрвиконкому впродовж декади

«переглянути списки польських шкіл округу і не пізніше 26-го серпня подати матеріали на бюро окрпарткому».

Як наслідок, в окрузі було переведено на українську мову викладання 11 польських шкіл, у тому числі у прикордонних Городоцькому – 3, Сатанівському – 3 і по одній школі у Черноострівському, Базалійському та Красилівському районах⁵⁰.

Після постанови ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. на Поділлі залишилося 29 польських шкіл: серед них середніх – 5, неповних середніх – 18 та 6 – початкових, в яких навчалося 6537 учнів⁵¹. У Кам'янець-Подільському окрузі з 14 – залишилося лише 2: в окружному центрі та в Дунаївцях.

1 лютого 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію мережі районних польських газет», відповідно до якої у Шепетівському, Полонському та Бердичівському районах Вінницької області газети ліквідовувалися⁵². З 15 квітня 1935 р. припинився вихід видання «Пограничная правда» у Славуті⁵³. Постановою Проскурівського окружного КП(б)У «Про ліквідацію польських районних газет» з 1 вересня 1935 р. було припинено випуск газет «Коллективист пограничья» Проскурівського, «Штурмовик надзбручанський» Городоцького та «Коммунар пограничья» Волочиського районів. За рішенням партійних комітетів було ліквідовано польські районні газети на Славутчині та Ізяславщині (Шепетівський округ)⁵⁴. Їхнє майно передавалося редакціям україномовних райгазет, а шрифти відправили до центральної польської газети «Глос радзецький».

Прикордонний фактор Поділля, і УРСР у межах СРСР загалом, відіграв значну роль у розгортанні масштабів «Великого

⁵⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 28, арк. 9, 20.

⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 371, арк. 15–16.

⁵² Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні у 20–30-ті рр. XX ст. – К., 1994. – С. 60.

⁵³ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 134.

⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 228, арк. 33.

терору» 1937–1938 рр. Загальні мотиви, перебіг масових операцій тих часів детально досліджено⁵⁵. Тож зупинімося на певних регіональних особливостях «Великого терору» на Поділлі. Основну роботу з реалізації запланованих акцій було покладено на управління державної безпеки УНКВС УРСР, міжрайонні відділи УДБ та районні апарати НКВС. На території республіки створювалося 45 міжрайонних оперативних груп. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський⁵⁶.

Для визначення місць дислокації та районів, що входили до складу міжрайонних відділів держбезпеки, чекісти провели політичну та соціально-економічну оцінку адміністративно-територіальних одиниць. Так, у підготовлених «політико-економічних характеристиках» вказувалася кількість населення, перелік промислових підприємств та їх значення в економіці регіону чи навіть СРСР, наявність військових частин тощо. Особливо акцентувалося на ставленні до УНР, участі населення в повстанському русі, протидії колективізації, наявності «національних колоній». Так, у прикордонному Орининському районі

«населення було сильно заражене петлюрівським рухом та контрабандною діяльністю. Серед контрабандистів зафіксовані зв'язки з польським шпигунством. Особливо проявили себе контрреволюційні організації під час проведення масової колективізації і виселення куркульства. Район є об'єктом для польської розвідки».

Муровано-Куриловецький район, який межував із Румунією, уважався

⁵⁵ *Куп Д., Литвин А.* Епоха Сталина в России: Современная историография. – М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Ельцина, 2009. – 328 с.; Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-доп. бібліографічний покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

⁵⁶ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 91–92.

«осередком есерівщини та петлюрівщини. Село Вербівці було місцем діяльності польського агента, ксьондза Соколовського, який був обмінаний і проживає в Польщі. У минулому в районі були значні петлюрівські формування. За кордоном (у Румунії та Польщі) проживає значна кількість вихідців із району – колишніх учасників польської та петлюрівської армії»⁵⁷.

Виходячи з подібних уявлень формувалися відповідні штати міжрайонних відділів УДБ. Прикордонні, на відміну від «внутрішніх», замість 15–16 штатних одиниць налічували 17–18 співробітників. Окрім того, арешти у прикордонній смузі, згідно з оперативними наказами, проводили прикордонні загони. Усі ці органи мали впродовж короткого часу провести політичну та соціальну «санацію» Поділля, де проживало понад 3,8 млн осіб. Наявність 200 тис. польського населення (за підрахунками чекістів) позначило одну з регіональних особливостей державного терору на Поділлі⁵⁸.

Таким чином, на формування воєнної доктрини СРСР впливали ідеологічні засади комуністичної партії, котра оголосила «війну світовому капіталу». Її лідери постійно акцентували увагу на «капіталістичному оточенні першої соціалістичної країни». Це зумовило вироблення алгоритму: оборона від агресії капіталістичних країн, виснаження ворога у прикордонних боях, перехід у контрнаступ з остаточним розгромом армії противника на території держави-агресора.

Однак руйнівні наслідки Першої світової та громадянської воєн призвели до значного занепаду економіки як радянських республік, так і держав-сусідів. Увага політичних лідерів зосередилася на відновленні господарства. Для збільшення капіталовкладень довелося значно скоротити військові бюджети. Але як суміжні держави, так і СРСР активізували діяльність розвідувально-диверсійних підрозділів у прикордонних регіонах. Їх метою було виявлення можливої концентрації контингентів військ для наступу й дестабілізація прикордоння. Останнє

⁵⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 30, спр. 61, арк. 19, 23.

⁵⁸ Там само, арк. 2.

відволікало значні політичні та економічні зусилля для їх нейтралізації та не дозволяло в повній мірі зосереджуватися на підготовці потенційної війни.

Скорочення військового бюджету СРСР призвело до реалізації теорії «малої війни», що передбачала створення диверсійних і партизанських груп, баз їх матеріально-технічного забезпечення. Ці підрозділи мали діяти в тилу ворога під час війни. Однак унаслідок політичних інтриг військового командування та посилення контролю Й. Сталіна над армією наприкінці 1930-х рр. було ліквідовано всі диверсійні та партизанські загони, їх учасників та інструкторів заарештовано й засуджено до страти або довготривалих термінів ув'язнення, а зброю, вибухівку передано на склади.

Паралельно у прикордонні СРСР, і радянській Україні зокрема, будувалися нові фортифікаційні споруди. Вони мали стати опорними пунктами для зупинення можливої агресії й переходу в контрнаступ. Однак в умовах реальної війни через прорахунки командування Червоної армії, використання вермахтом тактики маневреної війни укріплені райони, за окремими винятками, не відіграли визначеної для них стратегічної ролі.

Одним з елементів реалізації воєнної доктрини у сегменті прогнозованої війни на прикордонні стали масові політичні репресії проти населення прикордонних регіонів. Лідери СРСР убачали в ньому потенційну «п'яту колону». Це стосувалося як національних меншин, що були представниками титульних націй держав-сусідів, так і титульних націй радянських республік. «Політично неблагонадійних» громадян спочатку висилали з прикордоння, а потім, під час «Великого терору», значну частину потенційних «ворогів» ув'язнили або стратили.

Подкур Р. Деятельность спецслужб СССР в пограничье советской Украины в 1920–1930-х гг.

Исследуются отдельные аспекты реализации советской военной доктрины на украинском пограничье в 1920–1930-х гг. Акцентируется внимание на теории «малой войны», строительстве укреплённых районов, депортации из приграничных регионов «политически неблагонадёжного» населения.

Ключевые слова: пограничье, теория «малой войны», укреплённый район, депортация.

Podkur R. The activity of special services of the USSR in the Soviet Ukraine in the border zone in 1920–1930th

Some aspects of the realization of Soviet military doctrine on the Ukrainian borderlands in 1920–1930th are studied. The attention is focused on the theory of «small war», the construction of fortified areas, deportations of «politically unreliable» population from the border regions.

Key words: borderlands, the theory of «small war», a fortified area, deportation.

УДК 351.746.1(477)«1920/1930»(09)

Валерій ЛЕВЧЕНКО*

**Одеські увертюра та епілог «опери СБУ»:
до історії чекістського сценарію знищення
інтелектуальної еліти в УСРР у 1920–1930-х рр.**

«У минулому сторіччі тулузький парламент
одноголосно засудив до колесування протестанта Каласа,
пізніше визнаного невинним. –
Хтось, щоб виправдати цю помилку, навів приказку:
“Кінь і на чотирьох копитах та спотикається...” –
“Добре, якщо один кінь, – відповіли йому, –
але весь кінний двір...”».
Ф. Тютчев¹

Досліджується підготовка та проведення органами держбезпеки УСРР репресивної акції проти інтелектуальної еліти в 1920–1930-х рр. у контексті «справи СБУ». Розглянуто відносини

* Левченко Валерій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри Одеського національного морського університету.

¹ Душенко К.В. Большая книга афоризмов. – М.: Эксмо, 2003. – С. 814.